

VZTAHY RUKODĚLNÉ A PRŮMYSLOVÉ KERAMIKY

Vladimír Scheufler

Domáci i zahraniční literatura o dějinách keramického průmyslu v českých zemích se shoduje v tom, že centralistické snahy vídeňské porcelánky, jež se stala v r. 1744 státním podnikem /včetně poboček v Engelhardtzellu a v Holiči/, zabrzdily rozvoj keramického průmyslu v bývalé monarchii, ač se v Čechách již v padesátých letech 18. století daly pokusy o založení továrny na výrobu keramiky.^{1/} Toto tvrzení platí však jen podmíněně a jen pro podniky, vyrábějící porcelán a bělninu /Steingut/. V 18. století, počínaje rokem 1723, kdy měla ve Dvorskou /Třebeň/ na Chebsku vzniknout první provozovna na výrobu technické kameniny^{2/}, se stále ve větší míře setkáváme s podobnými drobnými podniky. Byly to malé manufaktury, jak lze soudit podle podobné výroby v Chebu, doložené v r. 1757 Tereziánským katastrem.^{3/} Tyto podniky nevyráběly jen technickou kameninu, jako lahvice, turilly, retorty, roury, ohnivzdorné cihly apod., ale i džbány, stavební ozdoby, ozdobné krytiny a cihly, kamna, později sporáky a podobné zboží, zřejmě bohatě zdobené v duchu dobových slohových názorů. Leč produkci těchto podniků známe hlavně jen z písemných zpráv, později i ceníků a katalogů, velmi málo však z dochovaného materiálu, o který muzea a sběratelé projevovali pramálo pochopení. Srovnávací materiál pro porovnání vazeb rukodělných a továrních výrobků tu tedy téměř chybí. Mohli bychom v této souvislosti uvádět boleslavské kameniny /technologicky jde většinou o polokameniny/, neboť v 19. století mnohé z téměř stovky provozoven v Boleslavi a okolí se rozvinuly v tovární podniky.^{4/} Bylo již uvedeno v jiné práci^{5/}, že boleslavské kameniny ovlivnily dekorem i morfologicky, zejména charakteristickým tvarem džbánů, českou hrnčířskou a bělninářskou produkci, ovšem jen v některých dílnách. Ale tyto typy, které českou výrobu ovlivnily, se vyvíjely od 16. století v prostředí řemeslnických dílen a pozdější továrny je přejaly jako oblíbené lidové zboží, zatímco vlastní nová tovární produkce se do rukodělné výroby promítala jen málo, jak bude uvedeno dále.

České keramické továrny, vyrábějící bělninu a porcelán, vznikaly

v devadesátých letech 18. století^{6/}, tedy v době, kdy keramický průmysl v Evropě byl již rozvinut, existovala odborná literatura, byly k dispozici zkušenosti a zejména jejich výsledky ve formě výrobků, nicméně to neznamenal, že se netápalo, zejména při výrobě porcelánu^{7/}, který byl zpočátku málo kvalitní. Ale již po třech desetiletích se řadí české továrny k velmi dobrým evropským podnikům. Pozdní vznik keramického průmyslu také znamenal, že továrny v českých zemích mohly pokračovat v morfologii a dekorech továren evropských, aniž by musely nějakým způsobem navazovat na domácí tradice. Těžko lze ostatně předpokládat větší vazby a vztahy mezi tak rozdílnými typy keramiky, vyrůstajícími ze zcela různých kořenů a tradic, jako je hrnčina a porcelán. Ale přece i tu ke vzájemným kontaktům došlo. Míšeňští hrnčíři začali ve druhé polovině 18. století napodobovat známý "cibulový vzor" rovněž kobaltovou modří na kaolinitickém nástřepí. Tato produkce se dostala kolem r. 1820-1830 i do některé dílny v Lokti či v okolí^{8/}, aniž je dnes možné zjistit, zda šlo o přímé vztahy s míšeňskou továrnou, s míšeňskými hrnčíři či s některou západočeskou porcelánkou, jež míšeňské výrobky běžně napodobovaly.^{9/} Je tu možné uvést i další případ, v evropské historii keramiky dost ojedinělý, že tovární podnik vyrábí morfologicky i dekorativně běžnou místní hrnčířskou produkci, byť i v bělnině a tvrdé hrnčině. Jde o ivančickou továrnu Schildberger, Seka & spol., pracující v létech 1895-1948, jejíž výrobky šly hlavně na Slovensko, bývalou Podkarpatskou Ukrajinu a do Maďarska.

Technologicky souvisí s hrnčinou siderolit a terralit^{11/} Nicméně tvorba tohoto zajímavého a vlastně jen pro Čechy charakteristického typu keramiky, doloženého od r. 1822 /Karel Hufský ve Střekově/ v 16 severočeských továrnách, jež v některých případech vyráběly i jiné zboží, navazuje tvarově na tovární bělninu a zejména Wedgwoodovu kameninu a s hrnčinou jinak nemá nic společného^{12/} než právě typ střepu a poměrnou láci.

Větší vazby mezi průmyslovou a rukodělnou výrobou by bylo možno očekávat v oblasti jemné poroviny, jak ji představují mezzomajoliky, majoliky, polofajánse a fajánse. V Čechách bylo ve druhé polovině 19. století několik továren, vyrábějících fajánse a majoliky, ovšem vedle jiné produkce.^{13/} Výrobky dnes již nelze identifikovat a nelze tedy ani posoudit případné vazby mezi lidovými a továrními fajánsemi a majolikami, o nichž lze spíše soudit, že vycházejí z dobových výtvarných názorů než z výtvarného ducha lidových produktů. Ale i tu došlo k ovlivnění fajánsové rukodělné produkce továrními, bělninami pražskými a týneckými. Bylo to v dílně čáslavského fajanséra Josefa Brožka, kterého zřejmě podle morfologie jeho zboží klasifikoval místní farář v matrikách v r. 1846 jako "Steingutmachermeister" a o něco později jako

"Weissgeschirrmacher".^{14/} V rukodělné fajánsové tvorbě to ovšem není případ jediný, jak prokazují již ve druhé polovině 18. století některé lidové fajánse moravské a slovenské, jež přejímají některé výtvarné a technické prvky z holičské továrny.

Je třeba vidět, že fajáns, majolika a hrnčina jsou typy keramiky, které v 19. století v kultuře zanikaly, a proto tu ani nelze předpokládat větší vazby mezi nimi a továrním zbožím. Větší vztahy se projeví u nového střepu, jenž se v r. 1852 projevuje v rukodělné výrobě, ač v tovární výrobě byl tehdy znám a v užívání více jak století. Je to bělnina.^{15/} Její vznik u nás - a české země byly dlouho jedinou oblastí, kde se tento druh keramiky vyráběl rukodělně - byl asi podmíněn zakazy olovnatých glazur; prvně byl vyhlášen dvorním dekretem z 13. prosince 1837 č. 30.158 a specifikován nařízením z 20. srpna 1841 č. 44.337. Nařízení vyvolalo diskusi o vhodnosti či nevhodnosti olovnatých glazur, o sociálních poměrech hrnčírů, kteří by byli zakazy těžce postiženi, i různá podezření, jejichž oprávněnost lze dnes již těžko zjišťovat.^{16/} Praktickým výsledkem bylo založení dílny v Uhlířských Janovicích^{17/}, jež se později vyvinula v menší továrnu. Vznik tohoto typu rukodělné keramiky asi tedy nebyl vyvolán přímo průmyslovou výrobou. Ovšem na vytváření střepu keramiky průmysl nepochybně působil. V místech, kde byla vhodná plastická a poloplastická keramická surovina sedimentárního původu s převahou kaolinitu^{18/}, se výrobci obešli bez dovozu vhodných surovin, ale v místech, kde tyto vhodné suroviny nebyly či bylo nutno suroviny míchat, se dovážely plastické jíly z osvědčených lomů, z nichž dovážela i řada továrních podniků, zejména z Blšan, Skalné a Měcholup u Žatce. Jestliže keramické suroviny se alespoň částečně ještě těžily a zpracovávaly ve vlastní režii - a proces zpracování se i tu spíše vlivem celkového technického pokroku než tovární výroby mechanizuje - pak glazury a barvy se od konce 19. století výhradně kupovaly u osvědčených firem. Byly to zejména míšeňská a drážďanská porcelánka a firma Eliáš z Prahy.

Celý výrobní proces byl formálně silně ovlivněn průmyslovou výrobou. Klasické vytáčení za kruhem ustupovalo zatáčení do forem, lití a lisování a poloautomatům. Jako pece se uplatňují ležaté pece /ty byly ovšem známy u majolikářů, fajansérů a kameninářů nejméně od 15. století, ne však u hrnčírů/ a jako topivo se místo klasického dřeva zavádí uhlí a později i topné oleje, plyn a elektřina. Uhlí jako topivo se u nás i v továrnách objevuje poměrně pozdě. Ještě v soupisu českých keramických továren z r. 1821 sotva polovina jich používala jako paliva uhlí.^{19/} Kolik těchto inovací připadá na přirozený technický pokrok a kolik na přímé vlivy tovární výroby, by bylo možno zjistit jen přímými hloubkovými výzkumy. Proto je tu na místě hovořit o "formálním ovlivně-

ní".

V morfologii se uplatňuje zavedení desetinného systému v r. 1876 a s ním ruku v ruce jdou snahy o normalizaci, které se pochopitelně dotkly jak průmyslové, tak rukodělné keramiky. V dekoru nepřejala rukodělná bělnina od tovární vůbec nic. Je však pravda, že se rukodělné bělniny z 19. století téměř nedochovaly - neznáme např. vůbec výrobky oné dílny v Uhlířských Janovicích -, ale i z toho nepatrného dochovaného zbytku lze soudit, že úsporná květinová výzdoba, malovaná štětcem hlavně kobaltovou modří /je v ohni nejstálejší/ pod glazurou, je spíše svébytným projevem rukodělných bělnin než dekorem odvozeným od jakéhokoliv druhu střepu. V úvahu by nejspíše přicházely lidové fajánse. Jeden typ dekoru, objevující se na bělninách asi od osmdesátých let 19. století, totiž převážně modré tupování pod glazurou, je odvozen od nových typů boleslavských kamenin. Jak bylo již uvedeno, jen podmíněně je tu možno hovořit o vlivech tovární výroby.

Obecný společenský pokrok vyvolal v život v sedmdesátých letech, místy i dříve, pokračovací a odborné školství, v tom i školství keramické. Pokračovací školství podávalo na teoretičtějším základně souhrn informací, jež učedník získával při učení v některé dílně včetně poznatků všeobecně vzdělávacích. Síť pokračovacích škol byla však do 1. světové války řídká a ještě si Obchodní a živnostenské komory stěžují, že učedníci využívají těchto možností málo. Střední odborné školství bylo zaměřeno na výchovu středních technických kádrů, továrních mistrů apod. Pro 19. století není dokladů, že by některý absolvent keramické školy pracoval jako hrnčíř, bělninář či kameninář. Ve 20. století již některé případy jsou. Město Domažlice vypisovalo koncem 19. století dvě stipendia na keramickou školu v Bechyni a několik domažlických mistrů tohoto stipendia využilo.^{20/} Výsledkem tohoto studia je snad nevelký výskyt svérázových motivů na domažlické hrnčině a uplatnění kobaltové modře v barevné paletě, která se jinak u nás na hrnčině nevyskytuje. Bylo by ovšem možno uvažovat i o vlivech hrnčířské výroby z poměrně nedalekého Kröningu v Bavorsku, kam domažličtí hrnčíři se svým zbožím zajížděli. Tam se totiž vyskytuje kobaltová modř na hrnčině již koncem 17. století.^{21/} Odborné keramické školství, zaměřené výhradně na živnostenskou malovýrobu, zůstalo vždy jen ve stadiu pokusů. Mezi léty 1880-1885 založil spolek Der deutsche Böhmerwaldbund hrnčířskou školu v Kaplicích, jež trvala jen krátce.^{22/} Hrnčířská škola v Levíně založená v r. 1940 v důsledku válečných událostí prakticky nefungovala a zanikla v r. 1945.^{23/}

Vazby mezi rukodělnou a průmyslovou keramikou jsou tedy nevelké a týkají se spíše jednotlivin, ovšem s tím, že mechanizaci v rukodělné výrobě chápeme spíše jako záležitost obecného technického pokroku a ni-

koliv pouze vlivů průmyslové výroby. Jistě by bylo zajímavé zjistit tyto vazby a vztahy v ostatní Evropě, zejména tam, kde k vytváření manufaktur dochází již v 17. století i dříve a kde se tedy podobné filiace mohly projevit výrazněji než v českých zemích, kde jde prakticky jen o záležitost 19. a 20. století.

- 1/ B. Štiess: Anonymní dopis svobodnému pánu Netolickému. Naše vlast 1, 1953, s. 214-215.
- 2/ R. Bárta: Kamenina. Praha 1921, s. 11. Srov. dále V. Scheufler - E. Soukupová: Chebská keramika. Cheb 1981, s. 16 ad.
- 3/ Tereziánský katastr český. Sv. 1. Rustikál /kraje A-CH/. K vyd. přípr. A. Chalupa, M. Lišková, J. Nuhlíček a F. Rajtoral, Praha 1964, s. 283, č. 530. Podnikatel vedle vlastních keramiků zaměstnával i 1 cínaře pro výrobu cínových montáží a víček a 1 plniče lahví.
- 4/ W. Pukall: Die Bunzlauer Tonindustrie. In: Bunte Blätter, sv. 2. Bunzlau 1903.
- 5/ V. Scheufler: Lidové hrnčířství v českých zemích. Praha 1972, s. 136 a 140.
- 6/ O. Weber: Die Entstehung der Porzellan- und Steingutindustrie in Böhmen. Prag 1894, s. 15 ad. /Rabensgrün u Slavkova 1789/.
- 7/ H. Meyer: Böhmisches Porzellan und Steingut. Leipzig 1927, s. 42 ad. a 108 ad. a tab. I.
- 8/ V. Scheufler, cit. d., s. 118 ad.
- 9/ H. Meyer, cit. d., s. 120 a E. Poche: Český porcelán. Praha 1954, s. 12, 28, 51 ad.
- 10/ V. Scheufler, cit. d., s. 142.
- 11/ R. Bárta: Sklářství a keramika III. Jemná keramika. Praha 1952, s. 27.
- 12/ V. Scheufler: Siderolit - terralit. Umění + řemesla 1975, č. 4, s. 64 ad.
- 13/ V. Scheufler: Jemná keramika v Čechách ve zprávách Obchodních a živnostenských komor. In: Etnografie národního obrození 2. Praha 1976, tab. na s. 72 ad. Byly to továrny v Sokolově, v Děčíně /2 podniky/, v Teplicích, v Chabařovicích, v Ústí n. L. a v Lounech. Srov. i pozn. další.
- 14/ V. Scheufler - O. Topolová: České fajánse 18.-20. století. Český lid 64, 1977, s. 84.

- 15/ R. Bárta: Sklářství a keramika, cit. d., s. 42 ad. Srov. i G. Pa-
zaurek: Steingut. Formgebung und Geschichte. Stuttgart s.a.
- 16/ V. Scheufler: Dějiny chodské keramiky. Plzeň 1959. Obviňován byl
zejména českobudějovický továrník Hardtmuth, že prý chce vyřadit
české hrnčířské zboží z trhů. Byl totiž vynálezcem transparentní
bezolovnaté a zdravotně nezávadné glazury, na niž se zmíněné naří-
zení odvolávalo.
- 17/ Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Prag ...
über den Zustand der Gewerbe, des Handels und die Verkehrsmittel
im Jahre 1852. Prag 1853, s. 69-70.
- 18/ J. Konta: Keramické a sklářské suroviny. Praha 1982, s. 106 ad.
/zejm. mapka/.
- 19/ O. Weber, cit. d., s. 116-119.
- 20/ V. Scheufler: Dějiny, cit. d., s. 93.
- 21/ I. Bauer: Hafnergeschirr aus Altbayern. München 1976, s. 63 ad.
- 22/ Statistická zpráva Obchodní a průmyslové komory v Budějovicích
... za léta 1886-1890. Budějovice 1892, s. 197.
- 23/ V literatuře je o škole jen několik nepodstatných zmínek. Nejvíce
informací přinesla výstava levínské keramiky v Okresním vlastivěd-
ném muzeu v Litoměřicích v r. 1976. Srov. V. Scheufler: Výstava
levínského hrnčířství v Okresním vlastivědném muzeu v Litoměřicích.
Český lid 63, 1976, s. 340-341.